

ΟΙ ΓΚΑΓΚΑΒΟΥΖΗΔΕΣ¹

ΚΑΙ Η ΠΟΡΕΙΑ ΤΟΥΣ ΜΕΣΑ ΣΤΟ ΧΡΟΝΟ

Χρήστου Κοζαρίδη

Ανατρέχοντας σε βιβλία, εγκυκλοπαίδειες και λεξικά για την ετυμολογία της λέξης «Γκαγκαβούζηδες» εντοπίσαμε την εξής φράση: Τουρκόφωνοι ορθόδοξοι χριστιανοί της Θράκης. Συνεπώς θεωρείται ότι αποτελούν μία τουρκόφωνη «μειονότητα», η οποία κατοικεί σε ελληνικό έδαφος και πιστεύει στον χριστιανισμό. Έχοντας ως βάση αυτήν τη φράση, επιχειρείται με την παρούσα εργασία η τεκμηρίωση των ιδιαίτερων εκείνων ιστορικών στοιχείων που διασαφηνίζουν την φυλετική καταγωγή των Γκαγκαβούζηδων.

Ειδικότερα γίνεται μια προσπάθεια παρουσίασης αφενός της πορείας των Γκαγκαβούζηδων μέσα στον χρόνο μέχρι την σημερινή τους μόνιμη εγκατάσταση σε διάφορες περιοχές των Βαλκανίων, κι αφετέρου να αναδειχθούν μέσω της ανάλυσης των ιστορικών στοιχείων οι ιδιαιτερότητες αυτού του άγνωστου, μέχρι πρότινος, πληθυσμιακού φύλου. Για την συλλογή των δεδομένων χρησιμοποιήθηκε η εθνογραφική μέθοδος², η οποία περιλαμβάνει τη χρήση πρωτογενών και δευτερογενών πηγών. Οι πρωτογενείς πηγές αφορούν δεδομένα που προέρχονται από την επιτόπια έρευνα με ημιδομημένες καθώς και ανοικτού τύπου συνεντεύξεις. Το δείγμα επιλέχτηκε με βάση την εντοπιότητα και το αποτέλεσαν ντόπιοι κάτοικοι που διαμένουν μόνιμα στις διάφορες περιοχές, ηλικίας 20-100 ετών. Η μέθοδος έρευνας είναι αυτή της προφορικής ιστορίας, μέσω της οποίας προβάλλεται η μνήμη της καθημερινότητας των ανθρώπων ως ένα ερευνητικό πεδίο της κοινωνικής ιστορίας.

¹ Στη διεθνή βιβλιογραφία εντοπίζονται ως «Γκαγκαούζοι». Μεταξύ τους, κυρίως στην Ελλάδα αυτοαποκαλούνται «Γκαγκαβούζηδες». Όταν μιλούν τη γλώσσα τους αυτοαποκαλούνται «Γκαγκαούζ-Γκαγκαουζλάρ». Στα Ρωσικά ο μόνος όρος που χρησιμοποιείται είναι «Γκαγκαούζ- Γκαγκαούζι». Στην τουρκική γλώσσα, αντίθετα, συναντούμε τον όρο «Gaganuz-Gagavuzlar».

² Βλ. Κυριακίδου - Νέστορος, *Λαογραφία και Ανθρωπιστικές σπουδές*, Θεσσαλονίκη 1981, σελ. 66 και της ίδιας, *Λαογραφικά Μελετήματα 11*, Αθήνα 1993, σελ. 66 και Δ. Γκέφου- Μαδιανού, *Πολιτισμός και Εθνογραφία, Από το ρεαλισμό στην πολιτισμική κριτική*, Αθήνα 1997, σελ.277. **Ειδικότητα**

Το παρελθόν των Γκαγκαβούζηδων είναι αποσπασματικά καταγεγραμμένο, κυρίως στην ελληνική ιστοριογραφία. Η διαδρομή και η παρουσία τους γενικά αγνοείται. Προβάλλονται διαφορετικές απόψεις³ οι οποίες πηγάζουν κυρίως από την ερμηνεία που δίνει η κυρίαρχη εθνολογική και ιστορική άποψη. Η αναζήτηση και η καταγραφή των πηγών πρέπει να παρακολουθεί την ιστορική διαδρομή των βαλκανικών λαών. Είναι κοινώς διαπιστωμένο πως η ιστορία των λαών της Χερσονήσου του Αίμου δεν ανταποκρίνεται στο σημερινό status των βαλκανικών κρατών, τα οποία διαμορφώθηκαν από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, τα σύνορα τους καθορίστηκαν μετά από αιματηρούς πολέμους και κάτω από την επίδραση εθνικών ιδεολογιών.

Στηριζόμενος στην σχετική βιβλιογραφία διαπιστώνει κανείς ότι οι περισσότερες αναφορές για τους Γκαγκαβούζηδες γίνονται κυρίως από την τουρκική σχολή ιστορίας, σύμφωνα με την οποία, και στα πλαίσια της παντουρκιστικής ιδεολογίας, προέρχονται από σελτζουκικά τουρκικά φύλα που έφτασαν στην περιοχή της Δοβρουτσάς μετά το 1260, ακολουθώντας τον σουλτάνο Izzeddin Keykhus B^{4,5,6}. Η άποψη αυτή αντικρούεται από τα ίδια τα ιστορικά γεγονότα, όπως καταγράφονται μέσα από τις πηγές. Ο

³ Paul Wittek, *Yazijioglu Ali on the Christian Turks of Dobruja*, Ε. Ζαχαριάδου, «Οι χριστιανοί απόγονοι του Ιτζεδδίν Καϊκαούζ Β΄ στη Βέροια», *Μακεδονικά*, τόμος ΣΤ΄ (1964-65), σσ. 62-74., Γ. Νακρατζάς, *Η στενή εθνολογική συγγένεια των σημερινών Ελλήνων, Βουλγάρων και Τούρκων*, Μπατάβια, Θεσσαλονίκη 1997, Αθ. Μάνωφ, «Ποιοι είναι οι Γκαγκαούζοι», *Ε.Ε.Β.Σ.*, ³ έτος Α΄, (1933), Αν. Ιορδάνογλου, *Οι Γκαγκαούζοι και η καταγωγή τους*, Δ.Κ.Μ.Σ., Ε΄ (1984-1985), J. Eckmann, «Anadolu Karamanl azlarna ait aratmalar», *Ankara niversitesi Dil, Tarih- Corafya Dergisi*, 8 (1930), Σ. Α. Χουδαβεργδόγλου-Θεόδοτος, *Η τουρκόφωνος ελληνική φιλολογία*, *Ε.Ε.Β.Σ.*, έτος Ζ΄, (1930), σσ. 299-307. Α. Ischirkoff, *Balgarija geografski belezhki*, Sofija 1910, Constantin Rezachevici, <http://www.itcnet.ro/history/archive/mi1997/current5/mi60.htm>, Th. Menzel, Gagauzlar, www.angelfire.com/or3/etnografya/depo1/gagauzlar.htm Μ. Şakir Ülkütaşır, «Hamdullah S. Tanrıöver'e ait birkaç hatıra», *Türk Kültürü*, 45 (1946), σ. 68, www.ucnokta.com/modules.php?name=Encyclopedia&op=content&tid=647 - 58k

⁴ Παχυμέρης, VII, 22, τόμος II, σσ. 610-611 και IV, 5, σ. 265.

⁵ Γρηγοράς, IV, 5, σ. 94 και IV, 2, σ. 82.

⁶ Ευστ. Ζεγκίνης, *Ο Μπεκτασισμός στη Δ. Θράκη*, Ι.Μ.Χ.Α., Πουρνάρας, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 77, υποσημ. 1., Paul Wittek, *Yazijioglu Ali on the Christian Turks of Dobruja*, σ. 77, υποσημ. 1., Paul Wittek, *Yazijioglu Ali on the Christian Turks of Dobruja*, ό.π., σσ. 639-668, Αχ. Σαμοθράκης, *Αρχείο Θρακικού Θησαυρού*, τόμος Β΄, σσ. 47-55, Ε. Ζαχαριάδου, «Οι χριστιανοί απόγονοι του Ιτζεδδίν Καϊκαούζ Β΄ στη Βέροια», *Μακεδονικά*, τόμος ΣΤ΄ (1964-65), σσ. 62-74., Γ. Νακρατζάς, *Η στενή εθνολογική συγγένεια των σημερινών Ελλήνων, Βουλγάρων και Τούρκων*, Μπατάβια, Θεσσαλονίκη 1997, σσ. 64-66

Καϊ-Καούζ εγκαταστάθηκε στην Κριμαία το 1265⁷, μετά από ολιγόμηνη εγκατάσταση στην Κωνσταντινούπολη, και κατ' άλλους στο κάστρο της Αίνου, όπου και παρέμεινε μέχρι το θάνατο του το 1275-76⁸ και όχι στη Δοβρουσά, ούτε επέστρεψε ποτέ στην Κωνσταντινούπολη. Άρα δε θα μπορούσε μετά από 7 με 8 αιώνες να διατηρείται ως ανάμνηση στους πληθυσμούς της Δοβρουσάς το επώνυμο κάποιου που ποτέ δεν υπήρξε ηγέτης τους.

Επιπρόσθετα επιχειρούν να συνδέσουν την σελτζούκινη καταγωγή τους με την εμφάνιση των πρώτων τουρκικών φύλων στα Βαλκάνια, υιοθετώντας τη θέση πως ο Σαρί-Σαλτίκ ήταν συγγενής του Σουλτάνου Καϊ-Καούζ και πως προετοίμασε το έδαφος για την εγκατάσταση των υπηκόων του στις κοινότητες Μπεκτασίδων τις οποίες είχε ήδη ιδρύσει στη Δοβρουσά. Μέσα από τις πηγές δεν διαπιστώθηκε καμία συγγένεια. Αντιθέτως, καταγράφεται πως ήταν ένας Τουρκομάνος νομάς στο όρος Αραράτ, ο οποίος γνωρίστηκε με τον Χατζή Μπεκτάς και έγινε ιεραπόστολός του με δράση στη Γεωργία και τη Δοβρουσά. Αποσιωπούν το γεγονός πως οι Σελτζούκοι-μουσουλμάνοι-Μπεκτασίδες της Δοβρουσάς το 1309, με επικεφαλής τον Χαλίλ-Ετζέ, λίγο μετά το θάνατο του Σαλτίκ έφυγαν και εγκαταστάθηκαν στο εμιράτο Καρεσί της Μικράς Ασίας και έτσι η μπεκτασίδικη κοινότητα της Δοβρουσάς, η οποία ιδρύθηκε το 1263/4, καταργήθηκε το 1309/10⁹.

Η σύνδεση του Καϊ-Καούζ με το πριγκιπάτο της Καβάρνας που επιχειρείται, καταρρίπτεται μέσα από τις ίδιες τις πηγές, διότι αυτό εμφανίζεται περίπου το 1320 και αναφέρεται ως «Χώρα του Δομπροτικίου¹⁰», και ως «Χώρα των Καρβούνων». Ακόμη δε περισσότερο που μετά την κατάκτηση της περιοχής από τους Οθωμανούς ονομάσθηκε Ντομπρουσά, τοπωνύμιο με απευθείας παραπομπή στο όνομα του Ντομπροντίτσα. Ίσως να συνέβαλαν σ' αυτό και οι αυτόχθονες πληθυσμοί που διατήρησαν στη μνήμη τους έναν από τους πιο αξιόλογους ηγεμόνες που ανέδειξε η περιοχή.

Η έρευνα ανέδειξε και τα εξής στοιχεία από την πολιτική τους ζωή: Με την κατάκτηση της περιοχής τους δεν υποδέχτηκαν τους Οθωμανούς ως ελευθερωτές αλλά απεναντίας αντιστάθηκαν σθεναρά και κατέληξαν ρα-

⁷ Γρηγοράς, *IV*, 7 σ. 100⁷ και Παχυμέρης *III*, 25, σσ. 299-344.

⁸ www.wikipedia.org/wiki/Kaykaus_II.

⁹ Ευστ. Ζεγκίνης, ό.π., σ. 85

¹⁰ Αθ. Μάνωφ, «Ποιοι είναι οι Γκαγκαούζοι», *Ε.Ε.Β.Σ.*,¹⁰ έτος Α', (1933), σ. 389., Ι. Καντακουζηνός, *Ιστορία*, τόμος II, σ. 584, Ι. Καντακουζηνός, *Ιστορία*, τόμος II, σ. 585, Ι. Νικολάου, *Οδησός, υπό αρχαιολογικήν και ιστορικήν έποψιν*, εκ Τυπογραφείου της Οδησού, Εν Βάρνη 1894, σ. 145. http://en.wikipedia.org/wiki/Black_Death.

γιάδες μαζί με τους υπόλοιπους χριστιανικούς πληθυσμούς. Στην παράδοσή τους αναφέρεται πως γυναίκες Γκαγκαβούζες της Καβάρνας και της Καλιάκρας προτίμησαν να πέσουν στο γκρεμό και να πεθάνουν παρά να πέσουν στα χέρια των Οθωμανών. Αν όντως ήταν τουρκικό φύλο, για ποιο λόγο να αντισταθούν στην προέλαση των Οθωμανών και να μην αυτομολήσουν, όπως έκαναν τα «αδελφά φύλα» οι Ούζοι και οι Πατζινάκες στην μάχη του Μαντζικέρτ;

Και εν τέλει, ενώ παρατηρήθηκε μαζικός εξισλαμισμός σε όλα τα τουρκογενή φύλα της περιοχής, αντιθέτως οι Γκαγκαβούζηδες της νότιας Δοβρουτσάς παρέμειναν χριστιανοί. Σε όλα αυτά τα ερωτήματα η τουρκική σχολή ιστορίας δεν απαντά και εσκεμμένως τα αποσιωπά.

Στο πλαίσιο της παντουρκιστικής θεωρίας αποσιωπείται πως στην πόλη της Βάρνας και τη γύρω περιοχή από τα αρχαία χρόνια και μέχρι τα πρωτοβυζαντινά κατοικούσαν οι Κροβύζοι ή Κροβούζοι, έθνος θρακικό ή γετικό. Στη ρωμαϊκή περίοδο οι Κροβύζοι είναι γνωστοί ως Καττούζοι ή Κατταούζοι και χαρακτηρίζονται ως λαός Πυγμαίων. Παραβλέπεται η κοινή ρίζα και ετυμολογία μεταξύ των δύο ονομάτων Κροβύζων και Κατταούζων με των Γκαγκαούζων του μεσαίωνα και επιμένουν αυθαίρετα συσχετίζοντας το όνομα Καϊ-Καούζ με το εθνωνύμιο τους. Επιμένουν πως ο εκχριστιανισμός τους συντελέστηκε από το 1009 και μετά, παραβλέποντας την εκκλησιαστική ιστορία της περιοχής. Η εκκλησιαστική παράδοση αναφέρει ως πρώτο ιεραπόστολο τον Απόστολο Ανδρέα και ως πρώτο επίσκοπο Βάρνας τον Αμπλία, έναν από τους 70 αποστόλους.

Μία άλλη άποψη διατυπώθηκε, κυρίως από Έλληνες ιστορικούς: η θεωρία περί κοινής καταγωγής με τους Καραμανλήδες της Μικράς Ασίας. Αν και η γλώσσα τους είναι κοινή, αντιμετωπίζονται από τους ίδιους τους Γκαγκαούζους με δυσπιστία. Την ίδια στάση τηρούν και με τους Βούλγαρους. Όταν θέλουν να βεβαιωθούν αν ο συνομιλητής τους είναι Γκαγκαούζης ρωτούν: «σεν μιλέτ μι σιν;- εσύ από το δικό μας έθνος είσαι;»¹¹.

Για να αποδείξουν την κοινή καταγωγή Καραμανλήδων και Γκαγκαβούζηδων καταγράφουν κοινά χαρακτηριστικά: Είναι τουρκόφωνοι, διαβάζουν και γράφουν τα τουρκικά χρησιμοποιώντας ελληνικό αλφάβητο (καραμανλίδικη διάλεκτος), τα ονόματά τους είναι ελληνικά, ενώ τα επίθετά τους συνήθως τουρκικά και τελειώνουν σε -ογλου, στην εκκλησία το Ευαγγέλιο, ο Απόστολος και άλλες προσευχές διαβάζονταν στα καραμανλίδικα, δια-

¹¹ Αν. Ιορδάνογλου, «Οι Γκαγκαούζοι και η καταγωγή τους», Δ.Κ.Μ.Σ., Ε' (1984-1985), σσ. 400-01.

κρίνονται για την έντονη θρησκευτική τους συνείδηση, εκκλησιαστικά υπάγονταν στο Οικουμενικό Πατριαρχείο. Το ενδιαφέρον είναι ότι μέχρι την εμφάνιση των караμανλίδικων βιβλίων η λειτουργία στις εκκλησίες γινόταν αποκλειστικά στα ελληνικά.¹² Αντίθετα, είναι πολύ αναπτυσσόμενη η δημόσια προφορική λογοτεχνία.

Αναλύοντας τα χαρακτηριστικά διαπιστώσαμε πως αυτά ισχύουν για όλους τους τουρκόφωνους χριστιανικούς πληθυσμούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και ορισμένα από αυτά για όλους τους χριστιανικούς πληθυσμούς που βρίσκονταν κάτω από την πνευματική καθοδήγηση του Πατριαρχείου. Άρα δεν αποτελούν στοιχεία κοινής καταγωγής παρά μόνο κοινής θρησκευτικής πίστης.

Όσοι επιμένουν για την караμανλίδικη καταγωγή των Γκαγκαβούζηδων γράφουν πως πρόκειται για μετανάστες Καραμανλήδες. Ο J. Eckmann αναφέρει ότι μεμονωμένοι οικισμοί Καραμανλήδων υπήρχαν στη βαλκανική χερσόνησο, στη Βεσσαραβία, στην Κριμαία και στη Συρία.¹³ Ο Σ. Α. Χουδαβέρογλου-Θεόδοτος, στηριζόμενος σε προφορικές καταγραφές, υπογραμμίζει: «Οι τουρκόφωνοι Έλληνες της Καππαδοκίας διεκπεραιώθηκαν εις τα ευρωπαϊκά παράλια του Ευξείνου, εγκατασταθέντες εν Βάρνη, Πύργω, Βαλτσικίω και Παζαρτζικίω».¹⁴

Είναι κοινά αποδεκτή η μετανάστευση ή η μεταφορά πληθυσμών από τη Μικρά Ασία στα Βαλκάνια. Έχουν εντοπιστεί μεμονωμένοι οικισμοί ή παροικίες, όχι όμως συμπαγείς πληθυσμοί Καραμανλήδων στον βαλκανικό χώρο.

Γίνονται αναφορές από ιστορικούς και εθνολόγους κυρίως της Βουλγαρίας πως είναι απόγονοι Ουζικών ή Κουμανικών ή Πρωτοβουλγαρικών φύλων. Ένας από αυτούς, ο Αθ. Μάνωφ, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η ερμηνεία της λέξης Γκαγκαβούζοι δεν αποτελεί χαρακτηριστικό φυλής, αλλά δηλώνει τον χριστιανό ορθόδοξο.

Παρακολουθώντας μέσα από τις πηγές την πορεία των χριστιανικών πληθυσμών της Δοβρουτσάς, όπου εντοπίζονται και καταγράφονται οι Γκαγκαβούζηδες, παρατηρούμε πως από τα έτη 1750-1769, 1787-1791, 1800-1812, 1828-30-50 και 1878-80 αναγκάζονται συχνά να εγκαταλείψουν τις εστίες τους λόγω των συχνών επιδρομών από τις συμμορίες των

¹² Αν. Ιορδάνογλου, ό.π., σσ. 403-409.

¹³ J. Eckmann, «Anadolu Karamanl azlarna ait aratmalar», Ankara niversitesi Dil, *Tarih-Cografya Dergisi*, 8 (1930),

¹⁴ Σ. Α. Χουδαβερδόγλου-Θεόδοτος, Η τουρκόφωνος ελληνική φιλολογία, *Ε.Ε.Β.Σ.*, έτος Ζ', (1930), σσ. 299-307.

Dali Kircali, άτακτων μουσουλμανικών ομάδων, και επειδή η περιοχή τους ήταν το πεδίο των ρωσοτουρκικών πολέμων. Έτσι, μεγάλες ομάδες πέρασαν τον Δούναβη και εγκαταστάθηκαν στις νότιες περιοχές της Μολδαβίας και της Ουκρανίας (πρώην Βεσσαραβία) ενώ ένας μικρός αριθμός κατευθύνθηκε προς τη Νότια Βουλγαρία και Ανατολική Θράκη.¹⁵ Ολιγάριθμοι παρέμειναν στη Νότια Δοβρουτσά, σε χωριά της παραλιακής ζώνης από τη Βάρνα μέχρι τα Μαγκάλια της σημερινής Ρουμανίας.

Είναι δε χαρακτηριστική η αναφορά στα κατάστιχα της δημογεροντίας της Βάρνας, όπου καταγράφεται η ημερομηνία εισόδου των Ρώσων «1828 Ιουλίου πρότι μ.μ. κριακί αφού ήλθεν ο ρούσος εις την Βάρναν κε πολέμισε εος σεπτεμβρίου 29, μπικεν μέρα σάβατο» και στη συνέχεια η πρώτη μαζική αναγκαστική μετανάστευση «Πάλε ήλθεν ο ρούσος εις την Βάρναν κε πολέμισε τρις μινες κε πιρεν την Βάρνα, και εκάθισε μέσα εις την Βάρναν 18 μήνας, έκανεν αγάπι με τον Τούρκο και έδωσε πίσου (εννοεί τη Βάρνα) και η χριστιανι έφισαν άλλη εις την ρουσιάν, άλι εις την μολτόβα και λίγι έμειναν μέσα εις την θάρνα και άλι εις την κωνσταντινούπολιν».^{16,17}

Στην ιστορία των βαλκανικών λαών ξεχωριστή θέση έχει ο 19^{ος} αιώνας. Είναι η περίοδος των απελευθερωτικών αγώνων των λαών της βαλκανικής χερσονήσου. Η πρώτη σοβαρή απόπειρα ενεργού συμμετοχής τους γίνεται από τον Δ. Βατικιώτη,¹⁸ τον οποίο ακολουθούν λόγω της ηγετικής του φυσιογνωμίας και του σεβασμού προς το πρόσωπό του. Όντας αξιωματικός του ρωσικού στρατού, μυήθηκε στη «Φιλική Εταιρεία» στις 2 Αυγούστου 1818 στο Τομάροβο της Βεσσαραβίας, έχαιρε εξαιρετικής εκτίμησης μεταξύ των Βουλγάρων και των Γκαγκαβούζηδων της Βεσσαραβίας και των παραδουνάβιων ηγεμονιών¹⁹.

¹⁵ Αν. Ιορδάνογλου, ό.π., σ. 393, υποσημείωση 9.

¹⁶ Ι. Νικολάου, ό.π., σσ. 164-169 και 202.

¹⁷ Ι. Νικολάου, ό.π., σσ. 164-169 και 202.

¹⁸ Μ.Θ. Λάσκαρις, *Έλληνες και Σέρβοι κατά τους απελευθερωτικούς των αγώνας, 1804-1830*, Αθήνα 1936, σ. 27, Φ. Ηλιού, «Τύφλωσον Κύριε τον Λαόν Σου, Οι προεπαναστατικές κρίσεις και ο Νικόλαος Πίκκολος», *Ερανιστής*, τ. 11, (1964), σσ. 580-562, Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον της ελληνικής επαναστάσεως*, Αθήνα 1857, τ. Α', Β.Γ. Μέξα, *Οι Φιλικοί*, Αθήνα 1937, C.D. Agicescu, *Istoria revolutiunii romne de la 1821*, Craiova 1874, σσ. 50-51. Ν. Τοντόροφ, «Οι ιστορικές ρίζες της Βουλγαρο-ελληνικής φιλίας», Ομιλία στην έκτακτη συνεδρία της Ακαδημίας Αθηνών, 18/2/1986, *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, <http://academyofathens.ekt.gr/praktika>, σ. 65.

¹⁹ «The War between Russia and Turkey», 1806-1812, vol. 1-3. SPb, 1885-87 και ως πληροφορητές οι Γκαγκαούζοι ιστορικοί Stepan Kuroglou και Stepan Bulgar.

Για την «καθ' ημάς Ανατολή» ο 19^{ος} αιώνας θεωρείται επίσης περίοδος μετασχηματισμού της θρησκευτικής κοινότητας σε εθνική. Στα Βαλκάνια ομόδοξοι εθνικισμοί συγκρούστηκαν, διεκδικώντας τους ίδιους πληθυσμούς. Αμφότεροι στα επιχειρήματά τους χρησιμοποίησαν τη θρησκεία και τη γλώσσα ως βασικά στοιχεία του έθνους, της φυλής και του Γένους²⁰. Τελικά το 1878 αναγνωρίζεται ως ανεξάρτητη η βουλγαρική εκκλησία. Στα διοικητικά της όρια δεν συμπεριλαμβάνονται 24 Πόλεις, κωμοπόλεις και χωριά της μητρόπολης Βάρνας, τα οποία αναγνωρίζουν το Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης.²¹ Η έρευνα απέδειξε πως κατοικούνταν από ελληνικούς και γκαγκαβούζικους πληθυσμούς.

Ο Ρωσοτουρκικός πόλεμος του 1877-78²², η ανακήρυξη της βουλγαρικής ηγεμονίας και η ανεξαρτησία της βουλγαρικής Εκκλησίας ήταν γεγονότα που σημάδεψαν την ως τότε ειρηνική συμβίωση των δύο λαών. Οι βουλγαρικές αρχές, για να αντιμετωπίσουν την οργανωμένη αντίδραση των ελληνικών κοινοτήτων, έλαβαν διάφορα μέτρα. Σε όσους αντιστάθηκαν, έδωσαν διορία λίγων ημερών για να εγκαταλείψουν τις εστίες τους. Η υποχρεωτική μετανάστευση ελληνικών πληθυσμών από τη Βουλγαρία προς την Ελλάδα ξεκίνησε από την εποχή της σύστασης του βουλγαρικού κράτους.

Με την αρωγή των Ρώσων οι Βούλγαροι επεδίωκαν να εξαλείψουν κάθε οργανωμένη μειονότητα. Στους γκαγκαβούζικους πληθυσμούς χρησιμοποίησαν το επιχείρημα της φυλετικής συγγένειας, της μακρόχρονης συμβίωσης και της κοινής παράδοσης για να τους πείσουν να ενταχθούν στην Εξαρχία.

Όσοι αντιστάθηκαν στις πιέσεις υποχρεώθηκαν να μεταναστεύσουν στην Ελλάδα. Αυτή την περίοδο παρατηρούνται, λόγω των έντονων πιέσεων, οι πρώτες ομαδικές προσχωρήσεις στη βουλγαρική Εκκλησία ελληνικών και γκαγκαβούζικων πληθυσμών στο Προβαντί, στο Σούμεν και στο Χατζηογλού-Παζαρτζίκ, σημερινό Ντόμπριτς.

²⁰ Π. Ματάλας, *Έθνος και Ορθοδοξία, οι περιπέτειες μιας σχέσης, από το Ελλαδικό στο Βουλγαρικό σχίσμα*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2003², σσ. 18-19.

²¹ Ι. Νικολάου, *ό.π.*, σσ. 207-215

²² Κ. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου, *Σελίδες Ιστορίας της Θράκης 1870-1886*, Πιτσιλός, Αθήνα 1984, Κ. Μ. Αποστολίδης, «Τα ελληνικά εν Φιλιππουπόλει σχολεία», *Θρακικά* τ. 2, (1929), Ι. Χασιώτης, *Επισκόπηση της ιστορίας της νεοελληνικής διασποράς*, Εφημερίδα *Μη Χάνεσαι*, τ. 2, 4, Ν. Π. Σοϊλεντάκης, *Ιστορία του Θρακικού Ελληνισμού*, Πιτσιλός, Αθήνα 1996, σσ. 143-151.

Η Δοβρουσά αποτελούσε πάντοτε πεδίο αντιπαλότητας μεταξύ Βουλγαρίας και Ρουμανίας. Άλλαζε συνεχώς διοικήσεις και κρατικά σύνορα, με αποτέλεσμα να προκαλούνται συνεχείς μεταναστεύσεις πληθυσμών, για να αποφύγουν τα αντίποινα των νέων κατακτητών.²³

Ο ακριβής αριθμός των Ελλήνων και Γκαγκαβούζηδων της Βουλγαρίας είναι δύσκολο να υπολογιστεί. Στη βουλγαρική απογραφή του 1900 αναφέρονται 7.800 τουρκόφωνοι Γκαγκαούζοι με ελληνική συνείδηση, ενώ την ίδια χρονιά ο Th. Ivancov τους υπολόγιζε σε 8.251²⁴ και το 1910 σε 9.313, συμπεριλαμβάνοντας και όσους κατοικούσαν στους νομούς Μπουργκάς, Βάρνας και Πλόβντιφ.

Μετά από λίγα χρόνια και μέχρι το 1925 η συντριπτική πλειοψηφία των Ελλήνων και Γκαγκαβούζηδων αναγκάστηκαν να μεταναστεύσουν στην Ανατολική Θράκη και σε ελληνικά εδάφη κυρίως στην Κεντρική Ελλάδα.

Πρώτες εγκαταστάσεις Γκαγκαβούζικων πληθυσμών στην ανατολική Θράκη

Οι πρώτες εγκαταστάσεις Γκαγκαβούζηδων στην ανατολική Θράκη, με βάση τις μαρτυρίες, πραγματοποιήθηκαν μεταξύ του 1512 και 1566, την εποχή του Σελίμ Α' Γιαβούζ ή του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπή²⁵. Το 1578 ο περιηγητής Gerlach²⁶ αναφέρει πως η Χάφσα είναι ένα μικρό τιμάριο, ιδιοκτησία του Μεχμέτ πασά, και οι λιγοστοί χριστιανοί κάτοικοι εκκλησιάζονται σε διπλανό χωριό, πιθανόν στο Χάσκιοϊ. Την ίδια περίοδο θα πρέπει να έγινε και η εγκατάσταση των Γκαγκαβούζηδων από τη Δοβρουσά στην Ζίχνη Σερρών.

Μέχρι τις αρχές του 17ου αιώνα οι πληροφορίες μας στηρίζονται στις αφηγήσεις των περιηγητών. Οι επόμενες εγκαταστάσεις έγιναν μετά τους διωγμούς το 1820-1878 και ξεκίνησαν λόγω της συμμετοχής τους στο πλευρό των Ρώσων κατά την διάρκεια των ρωσοτουρκικών πολέμων.

Στην πορεία τους αυτή προς τα νότια κάποιοι παρέμειναν στην Γιάμπολ και στα γύρω χωριά. Στην Ανατολική Θράκη Γκαγκαβούζηδες εντοπίσαμε

²³ Λ. Τρότσκι, *Τα Βαλκάνια και οι Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913*, Μετάφραση Π. Ματάλα, Θεμέλιο, Αθήνα 1993, σ. 397

²⁴ Th. Ivancov, *Resultats definitifs du dernier recensement de la population de la Bulgarie*, Paris 1903, σσ. 6-11. Α. Ischirkoff, *Balgarija geografski belezhki*, Sofija 1910, σ. 142, υπολογίζει, το 1910, σε 10.175 τους Γκαγκαβούζηδες της Βουλγαρίας.

²⁵ Γ.Ι. Λαμπουσιάδης, *Από Αδριανούπολεως εις Λουλέ Βουργάζιον*, Αδριανούπολις 1911, Θρακικά τ. 1, σελ. 26, 46,

²⁶ Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, Τουρκοκρατία 1453-1669*, Θεσσαλονίκη 1964, σελ. 372, 511.

σε 14 χωριά στην Υποδιοίκηση Νίκης - Χάφσας²⁷, ένα χωριό στην υποδιοίκηση Μακράς Γέφυρας (Ουζούν-Κιοπρού), ένα στην υποδιοίκηση Αδριανούπολης, ένα στην υποδιοίκηση Σαράντα Εκκλησιών και 5 χωριά στην Υποδιοίκηση Αρτίσκου - Μπαμπά-Εσκή.

Στην Ανατολική Θράκη θα ταυτιστούν πλήρως με τον υπόλοιπο ελληνορθόδοξο πληθυσμό. Θα ενταχθούν στην εκπαίδευση, στους εκκλησιαστικούς θεσμούς και στην πολιτική διοίκηση και θα υποστούν τους διωγμούς που σε ορισμένες περιπτώσεις θα είναι πιο σκληροί. Με το τέλος των Βαλκανικών πολέμων θα αναγκαστούν να διαφύγουν άλλοι στην Ελλάδα και οι περισσότεροι προς τη Βουλγαρία για να γλυτώσουν από την εκδικητική μανία των Τούρκων.

Με την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης γράφεται ο επίλογος της παρουσίας του ελληνισμού στην Ανατολή. Οι Γκαγκαβούζηδες της ανατολικής Θράκης εγκαταστάθηκαν σε 26 χωριά του βόρειου Έβρου (ήταν 1.222 οικογένειες, 6.095 άτομα). Στον νομό Ροδόπης σε 3 χωριά, στο νομό Ξάνθης σε ένα χωριό, στο νομό Σερρών σε 4 χωριά, στο νομό Θεσσαλονίκης σε 6 χωριά και σε χωριά της Κατερίνης και την Πτολεμαΐδα. Τέλος οικογένειες από το Αζατλί, αντί να ακολουθήσουν τους υπόλοιπους στην Ελλάδα, έφυγαν προς τη Βουλγαρία και εγκαταστάθηκαν στο Κρούμφοβο της Γιάμπολ.

Οι Γκαγκαβούζηδες των Βαλκανίων

Για τους Γκαγκαβούζηδες της Ρουμανίας δεν έχουμε πολλά στοιχεία για τα χωριά και τον ακριβή πληθυσμό τους. Οι Ρουμάνοι τους δέχονται ως μία κοινωνία ανθρώπων κατωτέρου επιπέδου.²⁸ Ο Kaprat²⁹, ο οποίος κατάγε-

²⁷ Στ. Ψάλτης, *Η Θράκη και η δύναμις του εν αυτή ελληνικού στοιχείου*, Σύλλογος προς διάδοσιν ωφέλιμων βιβλίων, Αθήνα 1919, ανατύπωση 1997, σσ. 98-100. Π. Γεωργαντζής, «Προξενικά Αρχεία Θράκης», Κ. Μ. Αποστολίδης, «Η διά των αιώνων εθνική φυσιογνωμία της Θράκης», *Α.Θ.Λ.Γ.Θ.*, τόμος Η', Αθήνα 1941-42, Τρ. Τζούνης, «Η Πέτρα και η Σκόπελος της Ανατολικής Θράκης», Αθήνα 1976, *Αρχείον Θράκης*, τ. 39, σσ. 185-188. Χριστόδουλος Μελισσηνός, *Η Θράκη και αι Σαράντα Εκκλησίαι*, Εκ του πατριαρχικού τυπογραφείου, Εν Κωνσταντινουπόλει 1897. Ν. Βαφειδής, «Εκκλησιαστικάί επαρχίαι της Θράκης και ο φάκελος 434 της βιβλιοθήκης της Βουλής, «Περί Θράκης»», Αθήνα 1955, *Α.Θ.Λ.Γ.Θ.*, τ. Κ', σσ. 81-120. Μουσικόφιλος Σύλλογος Λουλέ-Βουργάς, «Συνοπτική κατάστασις της εκπαιδευσεως και του ελληνικού πνεύματος εν τη περιφερεία Λουλέ-Βουργάζ», *Φάκελος «Περί Θράκης»*,

²⁸ Constantin Rezachevici, <http://www.itcnet.ro/history/archive/mi1997/current5/mi60.htm>, Th. Menzel, Gagauzlar, www.angelfire.com/or3/etnografya/depo1/gagauzlar.htm

²⁹ Kaprat K, Gagauzların tarihi menşei üzerine ve folklorundan parçalar, I. Uluslararası Türk Folklor Kongresi, 1975

ται από τη Δοβρουτσά, γράφει πως οι Τούρκοι της περιοχής αδιαφορούσαν για τους Γκαγκαβούζηδες λόγω της διαφορετικής θρησκείας. Εντοπίσαμε Γκαγκαβούζηδες με συνείδηση της καταγωγής τους σε 7 χωριά.

Στη δεκαετία του '30 έγιναν συστηματικές προσπάθειες από την πλευρά της Τουρκίας με σκοπό να πειστούν οι Γκαγκαβούζηδες της Δοβρουτσάς για την τουρκική προέλευσή τους, με πρωτοστάτη τον πρεσβευτή της Τουρκίας στο Βουκουρέστι Hamdullah S. Tanrıver. Στις 16 Σεπτεμβρίου 1943, με απόφαση του Υπουργείου Εσωτερικών της Τουρκίας, υποχρεώθηκαν να γραφτεί σε ξεχωριστή στήλη στις ταυτότητές τους η φράση *Türk Ortodoks* (Τούρκος Ορθόδοξος). Σκοπός του Υπουργείου ήταν να ενισχύσει το τουρκορθόδοξο Πατριαρχείο του Εφραίμ σε βάρος του ελληνορθόδοξου στην Κωνσταντινούπολη.³⁰

Σύμφωνα με την εγκυκλοπαίδεια *Ethnologue: Language of the world*, στο χώρο της σημερινής Τουρκίας μιλιούνται 34(!) γλώσσες, εκτός από τα τουρκικά της Ανατολίας. Ανάμεσα σε αυτές διακρίναμε και την γκαγκαβούζη γλώσσα, ομιλούμενη, σύμφωνα με τους συντάκτες του άρθρου, από 330.000 άτομα³¹. Εντυπωσιακός αριθμός αλλά λίγο πιο κάτω και στην ομάδα Gagauz σημειώνεται: «Γλώσσα των Τούρκων των Βαλκανίων, γλωσσολογικά ανήκουν στην τουρκική γλώσσα όμως με διαφορετική γραμματική, σύνταξη και φωνητική. Μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών που ξεκίνησε από τους Βαλκανικούς πολέμους μέχρι τη συνθήκη της Λοζάνης, εγκαταστάθηκαν μόνιμα στη Μητέρα Πατρίδα»³².

Η πρώτη παρατήρηση είναι ότι οι πληθυσμοί στους οποίους αναφέρεται το άρθρο ήταν και είναι μουσουλμάνοι και όχι χριστιανοί ορθόδοξοι. Τελευταία ανακάλυψαν τους τουρκόφωνους χριστιανούς της Γκαγκαουζίας στη Μολδαβία και προσπαθούν να τους εντάξουν ως γλωσσική υποομάδα στα τουρκικά φύλα. Με την ανακήρυξη της αυτόνομης επαρχίας της Γκαγκαουζίας έστρεψαν την προσοχή τους στην περιοχή αυτή σε μια προσπάθεια να πείσουν τους Γκαγκαβούζηδες της Μολδαβίας, για την τουρκική καταγωγή τους, και την διεθνή επιστημονική κοινότητα για την ορθότητα των απόψεών τους.

³⁰ M. Şakir Ülkütaşır, «Hamdullah S. Tanrıöver'e ait birkaç hatıra», *Türk Kültürü*, 45 (1946), σ. 68, www.ucnokta.com/modules.php?name=Encyclopedia&op=content&tid=647 - 58k

³¹ Γ. Στάμκος, «Εθνική συνείδηση και μειονότητες στην Τουρκία», agnosto.gr, 26 Ιουνίου 2006

³² www.ataturk.com/content/view/53/89/, και www.ethnologue.com/show_language.asp?code=bgx

Στα ίδια πλαίσια κινούνται και ορισμένοι Βούλγαροι ιστορικοί, οι οποίοι επιμένουν για τη βουλγαρική καταγωγή των Γκαγκαβούζηδων. Στη Βουλγαρία οι Γκαγκαβούζηδες ζουν σε μικρές πληθυσμιακές ομάδες στη Βάρνα και σε χωριά της επαρχίας της, στο Προβαδί, στη Σούμλα, στο Ραζγκράντ, στο Τουτράκ και στη Σιλίστρια. Οι Βούλγαροι ιστορικοί θεωρούν τους Γκαγκαβούζηδες βουλγαρικό φύλο. Στην απογραφή του 2001 για πρώτη φορά καταγράφονται 1.471 άτομα, τα οποία δηλώνουν τα γκαγκαούζικα ως μητρική γλώσσα ή ως ομιλούμενη από τους ίδιους.³³ Δέχονται εν μέρει τη θέση των ιστορικών της χώρας τους για βουλγαρική καταγωγή, ορισμένοι όμως αμφισβητούν για την ορθότητά της. Αμφισβητούν έντονα τις κινήσεις εκπροσώπων της τουρκικής μειονότητας, που σε συνεργασία με Βούλγαρους ιστορικούς και λαογράφους προσπαθούν να τους πείσουν και να τους εντάξουν στα τουρκικά φύλα των Βαλκανίων. Στην απογραφή του 2006 δηλώθηκαν 12.000 Γκαγκαβούζηδες, αριθμός εντυπωσιακά αυξημένος σε σχέση με την απογραφή του 2001.

Οι Γκαγκαβούζηδες της Μολδαβίας αποτελούν τη μεγαλύτερη και πιο συμπαγή ομάδα (175.000). Ζουν στην περιοχή του Budjak (Μπουτσιάκ), από τον 19^ο αιώνα. Μετά το 1917 αναγνωρίστηκαν ως σοβιετική εθνότητα και η γλώσσα τους το 1956 εντάχθηκε ως ξεχωριστή διάλεκτος των τουρκανικών λαών της κεντρικής Ασίας, Σιβηρίας και Καυκάσου. Βασικός στόχος της σοβιετικής ιστορικής σχολής ήταν να αποδυναμώσουν στη μνήμη και την ταυτότητα των Γκαγκαβούζηδων τις ιστορικές τους καταβολές και τις σχέσεις τους με την Ορθοδοξία και τα Βαλκάνια.

Σήμερα η περιοχή τους μέσα στο μολδαβικό κράτος είναι αυτόνομη με ειδικό καθεστώς. Στην αυτόνομη περιοχή υπάρχουν τρεις πόλεις, το Comrat (πρωτεύουσα), το Ceadr-Lunga (Τσαντίρ-Λούνγκα) και το Vulcnetii (Βουλκανέστι), και 26 γκαγκαβούζικα χωριά.³⁴

Στην Γκαγκαουζία της Μολδαβίας έχουν παρατηρηθεί και μελετηθεί δύο διάλεκτοι: η κεντρική διάλεκτος με ομιλητές της στο Comrat και το Hadr και η νότια διάλεκτος με ομιλητές στο Vulkaneti, οι οποίοι αυτοπροσδιορίζονται ως Ρουμ-Γκαγκαούζ.

³³ www.eliznik.org.uk/Bulgaria/history/bulgaria-minorities.htm

³⁴ Τα ονόματα των χωριών βρέθηκαν μετά από συνδυασμό χαρτών και πηγών.

Χρησιμοποιήθηκε χάρτης της Μολδαβίας από τις εκδόσεις Όραμα, Αθήνα και οι ιστοσελίδες www.wikipedia.es/enciclopedia/Gagauzia, <http://www.mapplanet.com/?do=loc&country=MD&adm1=51>.

Συμπεράσματα

Έγινε μια προσπάθεια παρουσίασης όλων εκείνων των στοιχείων που χαρακτηρίζουν τη γλωσσική και κοινοτική ομάδα των Γκαγκαβούζηδων, δίχως να γίνει αναλυτική αναφορά σε όσους ζουν σήμερα στη Γκαγκαουζία της Μολδαβίας, στη Βουλγαρία και στη Ρουμανία και στο επίπεδο αυτοσυμπεριφοράς τους. Αναδείχτηκε αυτό που αποσιωπάται από τις επίσημες ιστορικές σχολές: ότι πρόκειται για ένα αυτόχθονο θρακικό φύλο που έδειξε μία αξιοθαύμαστη προσαρμοστικότητα στους κάθε λογής κατακτητές.

Στο ερώτημα εάν μπορούμε να μιλάμε για μια «γκαγκαβούζικη κουλτούρα» ή για μια «γκαγκαβούζικη παράδοση», θα πρέπει να απαντήσουμε συμβατικά για την γκαγκαβούζικη κουλτούρα ή καλύτερα για τις γκαγκαβούζικες πολιτισμικές πραγματικότητες στον ελλαδικό χώρο, από την περίοδο της οριστικής εγκατάστασης ενός σημαντικού πληθυσμού τους εντός των ελληνικών συνόρων, υποθέτοντας ότι αν δεχόμασταν πως υπάρχει ένας γκαγκαβούζικος πολιτισμός, θα έπρεπε να αναιρέσουμε και το θεωρητικό μας πλαίσιο, που δεν δέχεται τον πολιτισμό ως ένα ομοιογενές και συνεκτικό σύνολο, αλλά και την ίδια την έννοια της ιστορικότητας, που συνεπάγεται μια δυναμική προσέγγιση στο χώρο και στο χρόνο.

Ο μετασχηματισμός μιας εθνοτικής ταυτότητας με έντονα τα τοπικά χαρακτηριστικά σε εθνική σήμανε για τους Γκαγκαβούζηδες ουσιαστικά την ένταξή τους στο νέο ελληνικό έθνος. Σημαντικό ρόλο έπαιξαν για παράδειγμα μία πλειάδα ελληνόφωνων εμπόρων, δασκάλων, λογίων και κληρικών, οι οποίοι ανέπτυξαν έντονη δραστηριότητα σε ό,τι αφορά τη διάδοση της ελληνικής γλώσσας και παιδείας, δραστηριότητα που όχι σπάνια ταυτίζεται και με μια αρνητική τοποθέτηση απέναντι στη μητρική τους γλώσσα που είναι τα γκαγκαβούζικα. Σήμερα αποδεικνύεται πως ο ρόλος τους ήταν καθοριστικός ως προς τη συγκρότηση μιας ελληνικής εθνικής συνείδησης στα πιο πλατειά στρώματα των γκαγκαβούζικων κοινωνιών.

Η σταδιακή υποβάθμιση, με τελικό κίνδυνο την πλήρη εξαφάνισή της, οδήγησε τη γκαγκαβούζικη γλώσσα να παραμένει προφορική και να χρησιμοποιείται μόνο στην μεταξύ τους επικοινωνία, στους χώρους των κοινοτήτων και σε οικογενειακό πλαίσιο, με μια ολοένα αυξανόμενη τάση εγκατάλειψής της.

Ο δυϊσμός του νεοελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, με άξονα τη διχοτομία αστικό κέντρο-περιφέρεια, στάθηκε κατά έναν ειρωνικό τρόπο ευεργετικός, τουλάχιστον βραχυπρόθεσμα, ως προς την επιβίωση «παρα-

δοσιακών» μορφών κοινωνικής οργάνωσης και πολιτισμικής έκφρασης.³⁵ Από τη μια οι ιδεολογικοί μηχανισμοί του εθνικού κράτους και από την άλλη η διαδικασία εκσυγχρονισμού και αστικοποίησης της ελληνικής κοινωνίας συνετέλεσαν στη ραγδαία περιθωριοποίηση των περιφερειακών και εθνοτικών ετεροτήτων και στην αντίστοιχη ενίσχυση των κεντρικών προτύπων και των μηχανισμών πολιτισμικής ομογενοποίησης. Η μεγάλη αγροτική έξοδος και η ερήμωση της υπαίθρου, μαζί με την επικράτηση των αστικών προτύπων και την αστυφιλία, δεν οδήγησαν μόνο στη δημογραφική αφαίμαξη των γκαγκαβούζικων κοινοτήτων, αλλά και στη διασπορά που θα σημάνει την αρχή του τέλους μιας μακράς διάρκειας. Όσοι μένουν πίσω έχουν να αντιμετωπίσουν μαζί με τα οικονομικά προβλήματα και την κοινωνική περιθωριοποίηση, ενώ αυτοί που φεύγουν κάνουν αγωνιώδη προσπάθεια να προσαρμοστούν στα αστικά κέντρα, γεγονός που έχει μεγάλες συνέπειες στην ίδια την πολιτισμική τους ταυτότητα.

Ως αποτέλεσμα έρχεται η σταδιακή αφομοίωσή τους στα κεντρικά πολιτισμικά πρότυπα, τα οποία μάλιστα αρχίζουν να ξεφεύγουν σιγά-σιγά και από τον έλεγχο του ίδιου του εθνικού κράτους, μέσω των ευρωπαϊκών θεσμών αλλά και των μηχανισμών της παγκοσμιοποίησης στις τελευταίες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα.

Στην σημερινή εποχή η όποια πολιτισμική ετερότητα πρέπει να αντιμετωπίζεται ως πολιτισμικός πλούτος ενός κράτους, παρά ως κίνδυνος για την εθνική συνοχή του. Ειδικά όσον αφορά την ελληνική πολιτεία, καλό θα ήταν να αντιμετωπίζεται ως ευλογία και όχι ως κακοτυχία.

³⁵ Ν. Μουζέλης, *Νεοελληνική κοινωνία: Όψεις υπανάπτυξης*, Εξάντας, Αθήνα, 1978 και Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα, 1975

